

Psalmen, voor vandaag?

Over de actualiteit van de psalmen en het getijdengebed

39ste Broederdag, Vorselaar, 11 maart 2017

1. Mijn 'leven met de psalmen'

1.1. Twee jaar diocesaan seminarie: in de kleine kapel met de filosofen morgen- en avondgebed. Psalmodiëren lag mij op een of ander manier meteen. En ik ben er ook altijd blijven van houden.

Die instant-vonk garandeert trouwens helemaal niet dat je 'goede psalmbidder' bent. Ik hoorde een monnik, die nu bijna dertig jaar in de abdij is, en die als late dertiger intrad, ooit getuigen dat het hem jaren kostte om dat moeilijke psalmgebed te smaken en het werkelijk biddend te kunnen beleven. Vandaag is hij voor mij een voorbeeld van de vruchtbare worsteling die elk gebedsleven hoe dan ook is.¹

1.2. Na mijn seminarie-tijd, op kot in Leuven, viel de structuur van het gemeenschappelijk gebed weg. Ik nam de gewoonte aan om elke avond bij een brandende kaars even te mediteren met een psalm uit Vijftig Psalmen van Oosterhuis en Van der Plas. Ik bad ze gewoon numeriek opeenvolgend. Pas later leerde ik dat dit opklimmend systeem oude adelbrieven heeft: er zit een dynamiek in het psalmboek van wanhoop naar vreugde, van wanhoop naar hoop, van dood naar leven. Een verrijzenisdynamiek, kortom.

1.3. Als eindverhandeling voor mijn thesis godsdienstwetenschappen/theologie maakte ik een vergelijkende studie van vier Nederlandstalige vertalingen van Psalm 126. Die combinatie van spiritueel ervaren en intellectueel doorgronden, is mij altijd dierbaar geweest. En ik heb dat nooit als conflictueus ervaren. In mijn beleving zijn historisch-kritische analyse en 'lectio divina' niet tegengesteld, maar complementair.

1.3. Na mijn studies kreeg ik de kans om twee boekjes te maken over twee monastieke gemeenschappen: de abdij van Zevenkerken en de priorij Bethanië in Loppem. De basis bestond uit interviews met monniken en monialen. Tijdens het creatie-proces van de boekjes leefde ik als gast mee in het klooster in periodes van een drietal dagen. Daar leerde ik het eigenlijke monastieke getijdengebed kennen. Tot op vandaag trek ik mij geregeld een paar dagen terug in een abdij om tot rust te komen, te lezen, of een werk van wat langere adem af te werken. Ik maak er dan een punt van alle officies – behalve het nachtofficie – bij te wonen. Ik ervaar dat als biddend herademen.

1.4. Sinds ik voor het bisdom Gent werk als stafmedewerker vorming en begeleiding, krijg de kans het middaggebed in het bisschopshuis mee te bidden. Tezamen met de bisschop en andere medewerkers. Ik beleef dat moment van stilvallen en biddend luisteren – waarbij we het evangelie van de dag als lezing nemen- als het hart en de hartslag van mijn dag en van mijn werk. Ik beaam wat de grote theoloog Edward Schillebeeckx zei in een interviewboek

¹ Zie Enzo Bianchi, *Waarom bidden, hoe bidden*, Lannoo, Tielt, 2010.

met Huub Oosterhuis: je kunt niet *over* God spreken, als je niet eerst *met* Hem hebt gesproken.

1.5. Het psalmgebed is cruciaal in de gebedsmomenten bij de vormingen die we met onze vormingsdienst organiseren. Omdat we ondervinden dat vorming in toenemende mate initiërend dient te zijn, is 'gebed' ook een essentieel onderdeel van onze vorming. Initiërend, omdat vele zoekers die onze School voor geloofsverdieping doorlopen, maar ook vele leerkrachten die we in ons Hoger Diocesaan Godsdienstinstituut bijscholen tot godsdienstleerkracht, amper of geen gebedservaring en liturgische ervaring hebben. We zoeken geen mooie tekstjes of alternatieve meditatietechnieken om die onbeschreven bladen te initiëren, maar serveren het echte voedsel: een – meestal lichtjes ingekort – getijdengebed met zijn eigen dynamiek: een openingsvers, een hymne, enkele psalmen, een Schriftlezing, voorbeden, een Onze Vader en een slotgebed. We merken niet alleen dat dit de jongere generaties allesbehalve stoort, maar veeleer dat zij het bijzonder waarderen. We horen wel vaker van ex-cursisten: wat mij het meest bijblijft van de cursus en wat ik ook het meeste mis, zijn die mooie gebedsmomenten.

1.6. Er kleeft een ommezijde aan zo'n verzuchting. Het betekent dat er weinig plekken zijn waar je dit oer-christelijke gebed bij ons kunt meemaken. En toch is er hoop: terwijl bloeiende nieuwe gemeenschappen zoals Sant' Egidio en Tiberiade het psalmgebed koesteren, zien we dat ook de betere parochies het stilaan herontdekken: als morgen- of avondgebed voor de priesters en medewerkers, open voor allen; bij het begin of aan het einde van avondvergaderingen in plaats van de obligate bezinningstekst; 's morgens op de marktdag tijdens de week, wanneer veel volk op het markt- of kerkplein is. Het zijn kleine, maar mooie initiatieven die de toekomst voor zich hebben. Voor de popularisering van het getijdengebed bewijst het (pas) in 2009 uitgegeven *Klein getijdenboek* schitterende diensten. Het is hanteerbaar, overzichtelijk én betaalbaar...

2. De Psalmen: gebed van Israël

Ik zei daarnet, sprekend over het psalmgebed: "dit oer-christelijk gebed". Misschien hebben sommigen onder u daarbij de wenkbrauwen gefronst. Terecht, want de psalmen zijn natuurlijk allereerst gebeden van Israël en onderdeel van de Joodse Schrift en liturgie. Zoals we straks zullen zien, zijn ze heel snel en als vanzelfsprekend ook opgepikt door de eerste Kerk. Maar 'first things first'. Laten we eerst nagaan welk soort teksten het Psalmenboek in het Eerste Testament eigenlijk zijn – historisch, literair en religieus.²

2.1. De Psalmen: welke gebeden zijn het eigenlijk?

Ons woordje psalm is afgeleid van het Griekse 'psalmos', dat betekent: lied gezongen onder begeleiding van getokkel op snaren. De Griekse vertalers van de Hebreeuwse Bijbel geven met dit woord meestal het Hebreeuwse woord 'mizmoor' weer, dat 57 keer in de opschriften van de psalmen voorkomt en dat ook betekent: lied dat met luit of citer begeleid wordt. De joden noemen de psalmen veelbetekenend 'tehilliem', lofliederen. Zo luidt ook de

² We volgen hier in belangrijke mate S. Lamberigts (red.), *Psalmen lezen, vieren en beleven*, Acco/VBS, Leuven, 1991, 11-24.

naam van het psalterium in de Hebreeuwse Bijbel. Blijkbaar werd een bepaalde psalmsoort, namelijk de hymnen of lofliederen door de naamgevers als toonaangevend beschouwd.

De wordingsgeschiedenis van het Psalmboek is erg ingewikkeld. De huidige collectie van 150 psalmen was er niet ineens. Psalmen werden gedicht van de oudste tijden van Israël tot aan de tijd van Jezus. In de loop van de eeuwen ontstonden kleine psalmenbundels, vooral voor liturgisch gebruik, soms ook voor private gebedenboeken. Sporen van verzamelingen vinden we voor de ballingschap reeds ten tijde van koning Hizkia rond 700 voor Christus (2 Kron 29, 30; Spr 25,1) en na de terugkeer uit de ballingschap ten tijde van Nehemia rond 440 voor Christus (2 Mak 2, 13). In ieder geval was de bundel in zijn huidige vorm klaar in de 3de eeuw voor Christus, toen hij in het Grieks werd vertaald (de zogenaamde Septuagint-vertaling).

De datum van de psalmen moet, indien mogelijk, vooral op grond van taal, stijl en inhoud, voor elke psalm afzonderlijk worden vastgesteld. Makkelijk is dat niet. Het is al heel veel als men kan zeggen dat een psalm voor, onder of na de ballingschap geschreven is, lang ervoor of lang erna. In feite moet het huidige Psalterium een periode van ongeveer acht eeuwen bestrijken. Tegelijk is het een geruststelling dat de kwestie van de datering voor een groot aantal psalmen niet zo belangrijk is omdat hun inhoud algemeen menselijk is en ze eigenlijk in elke eeuw, ook in de onze, kunnen gebeden worden.

Ons huidig psalmboek werd na de ballingschap verdeeld en gerangschikt in vijf psalmboeken. Mogelijk gebeurde dit naar het voorbeeld van de Pentateuch, de zogenaamde vijf boeken van Mozes, waarvan de psalmen als het ware de 'symfonische commentaar' zijn. Aan het einde van de eerste vier boeken staat telkens een afsluitende doxologie of lofprijzing. Zo bijvoorbeeld eindigt Psalm 41 – die het eerste boek besluit – met het vers: "Geprezen zij de Heer, de God van Israël, / van eeuwigheid tot eeuwigheid. / Amen, ja amen." En zo sluiten mutatis mutandis ook de psalmen 72, 89, en 106 af. De laatste psalm is eigenlijk in zijn geheel een lofprijzing en daarom een waardige afsluiter van het boek.

De opschriften en titels boven de psalmen, zijn er in de loop van de eeuwen aan toegevoegd.

- Soms verwijzen ze naar de vermeende auteur van de psalm (73 x David, 12 x Asaf, 11 x de zonen van Korach, 1 x Mozes – zeker ten onrechte,... , 50 x anoniem).
- Andere geven zogenaamde historische aanwijzingen (vb. Ps 3 "Een psalm van David, toen hij moesten vluchten voor zijn zoon Absalom")
- sommige geven technische aanduidingen voor de muzikale uitvoeringswijze (vb. Ps 45: "Op de wijze van de Leliën")

De waarde van die opschriften is zeer relatief. Ze zijn trouwens geen onderdeel van de psalm en werden er pas in de loop van de overlevering bij gezet.

Bijna van geen enkele psalm kan men met zekerheid zeggen *wie* hem heeft gedicht. Vroeger werden de meeste psalmen aan koning David toegeschreven, van wie uit de traditie bekend was dat hij psalmen dichtte (1 Sam 16, 23: "Telkens als de demon Saul lastig viel, nam David de citer en speelde hij erop: dan kalmeerde Saul en voelde hij zich beter en de boze geest week van hem."). Maar ongetwijfeld worden meer psalmen aan David toegeschreven dan historisch te verantwoorden is. Het vaak terugkerende opschrift 'Een psalm van David' zou trouwens evengoed kunnen betekenen: een psalm *voor* David, d.w.z. een psalm voor de tempelliturgie waarvan David de vader was (Kronieken).

2.2. Het genre: Oud-oosterse, Hebreeuwse poëzie

Het literaire genre van de psalmen is poëzie. Dichtkunst, lyriek – al dan niet gezongen – slaagt erin dingen te zeggen die eigenlijk niet te zeggen zijn. Zo ook de psalmen, die – zoals alle poëzie – vaak hun toevlucht zoeken in beeldspraak. Metaforen en beelden zijn sprekender, wijdsder, dieper en suggestiever dan strikt informatieve, journalistieke of prozaïsche taal.

Let wel, de psalmen zijn oude Hebreeuwse poëzie en die kent eigen literaire wetmatigheden die bij een eerste contact vreemd overkomen wanneer je ze benadert vanuit onze westerse, hedendaagse literaire conventies. Een belangrijk kenmerk van de Hebreeuwse poëzie is namelijk haar zogenaamde ‘concentrische stijl’. De Hebreeuwse dichter ontleedt zijn gedachten niet, hij ontwikkelt ze niet achtereenvolgens. Hij zegt eigenlijk alles ineens en daarna belicht hij die ‘totaliteit’ verschillende keren vanuit verschillende gezichtshoeken. Hij gaat als het ware in een cirkelvormige beweging tewerk, in een opeenvolging van suggesties die het thema in zijn totaliteit wel raken, maar nooit helemaal uitputten. Telkens wordt iets nieuws belicht, zodat wat aanvankelijk nog vaag was, geleidelijk aan toch scherp voor de geest komt te staan en diep in het hart doordringt.

Zo ook in Ps 119, 1-8 – de psalm die we vanmiddag zullen bidden en die ik daarom deze voormiddag als illustratie gebruik:

In de hele Psalm 119 – een Torah-psalm zoals we zullen zien – worden acht verschillende benamingen voor Torah gebruikt. In vers 1 van deze Torah-psalm valt het begrip meteen: ‘de wet van de Heer’, daarover gaat het. Vervolgens wordt dat begrip in de volgende verzen via synoniemen omschreven en verdiept.

Psalm 119

I (Alef) vv. 1-8

- 1 Gelukkig degenen wier levensweg rein is,
die voortgaan volgens **de wet van de Heer**.
- 2 Gelukkig die acht slaan op **wat Hij verordent**,
Hem zoeken met heel hun hart; -
- 3 Die geen ongerechtigheid plegen,
maar altijd zijn wegen gaan.
- 4 Gij hebt uw **bevelen** gegeven
opdat men ze trouw volbrengt; -
- 5 Mogen mijn wegen recht zijn,
gericht op **wat Gij beschikt**.
- 6 Dan zal ik nimmer beschaamd staan,
omdat ik op al **uw geboden** let. –
- 7 Ik zal u in alle oprechtheid loven,
aanvaardend **wat Gij hebt bepaald**.
- 8 Aan **uw beschikkingen** zal ik mij houden;
laat Gij mij dan niet alleen.

Of nog een voorbeeld van de concentrische opbouw van deze psalmstrofe: vijf woorden komen minstens twee keer terug in deze acht verzen³: gelukkig 2 x; (voort)gaan 2 x; weg(en) 3 x; hart/oprechtheid 2 x; bewaren (acht slaan/volbrengen) 2 x.

Psalm 119

I (Alef) vv. 1-8

- 1 Gelukkig degenen wier levensweg rein is,
die voortgaan volgens de wet van de Heer.
- 2 Gelukkig die acht slaan op wat Hij verordent,
Hem zoeken met heel hun hart; -
- 3 Die geen ongerechtigheid plegen,
maar altijd zijn wegen gaan.
- 4 Gij hebt uw bevelen gegeven
opdat men ze trouw volbrengt; -
- 5 Mogen mijn wegen recht zijn,
gericht op wat Gij beschikt.
- 6 Dan zal ik nimmer beschaamd staan,
omdat ik op al uw geboden let. –
- 7 Ik zal u in alle oprechtheid loven,
aanvaardend wat Gij hebt bepaald.
- 8 Aan uw beschikkingen zal ik mij houden;
laat Gij mij dan niet alleen.

Samen vormen die herhaalde woorden een betekenisveld dat in het vervolg van Psalm 119 vaker zal terugkomen:

Het gelukkige leven beantwoordt voor de psalmist aan zo'n wandelen op de ene weg, met heel zijn hart, intens bewarend waar het op aankomt, de Torah.

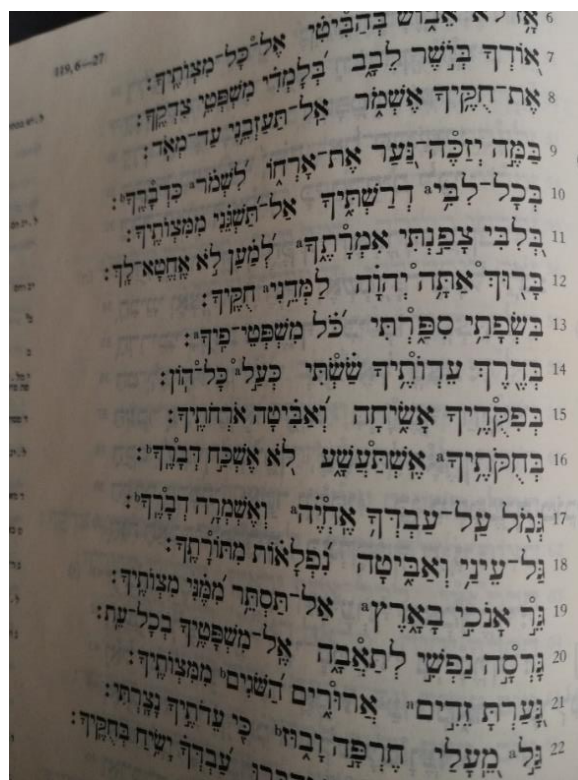
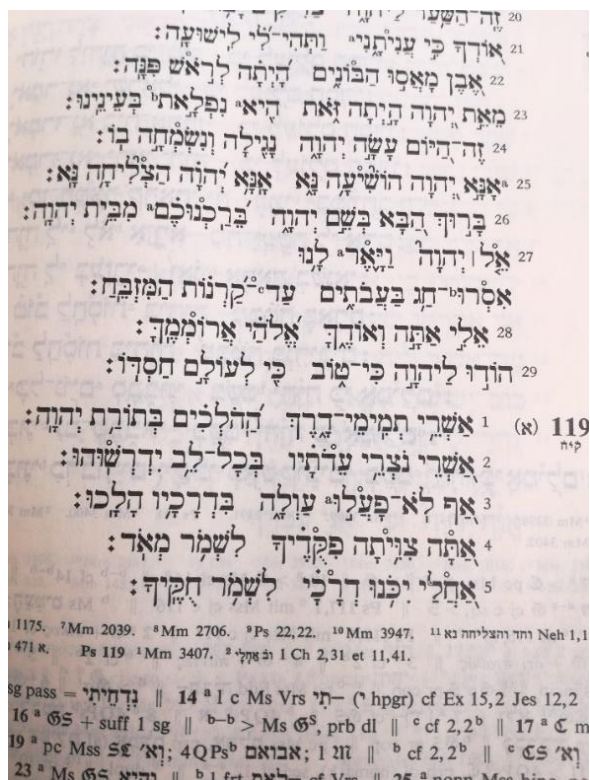
Belangrijk hier is te zien hoe de psalmist die 'kerngedachte' via herhaling en lichte variatie suggestief verdiept. Tussen haakjes: die concentrische stijl biedt voor de bidder van psalmen het voordeel dat hij gerust even verstrooid kan zijn. Zodra hij weer inhaakt – wat het beste is nadat je even 'uitviel' – waar de andere bidders gekomen zijn, komt hij zo weer in het thema en de sfeer van de psalm binnen. Je hoeft je eigenlijk niet af te vragen: wat heb ik allemaal gemist?

Terug naar de stijlkenmerken van de Hebreeuwse psalm-poëzie. In de poëzie zoals wij die meestal kennen, speelt het rijm een grote rol. In de Hebreeuwse poëzie is er geen sprake van rijm. Wel zijn er vaak prachtige klankassociaties. Ook strofenbouw en ritme komen erin voor. Vers-indeling en strofenbouw zijn in de vertalingen veelal bewaard – zie onze Psalm

³ Zie Benoît Standaert, *Leven met de psalmen* (deel III), Lannoo, Tielt, 2016, 376.

119 -, maar om klankassociaties en ritme voluit te kunnen smaken, moet je eigenlijk goed Hebreeuws kennen.

Soms maakt de Hebreeuwse poëzie ook vernuftig gebruik van het spel met letters en getallen. Zoals in onze Ps 119. Alle acht verzen van dezelfde strofe beginnen met dezelfde letter (hier de alef). Aangezien er in het Hebreeuws tweeëntwintig letters zijn, ontvouwt het gedicht zich over 176 verzen en XXII (22) strofen.⁴ Zo doorloopt de psalm het hele alfabet.

Het meest opvallende in de Hebreeuwse poëzie en verstechiek is zeker het parallellisme, ook wel gedachtenrijm genoemd. In de vertalingen werd dit meestal wél behouden. Iedere versregel heeft meestal twee leden of stichen, die naar inhoud en vorm sterk overeenstemmen en parallel lopen aan elkaar. Samen geven ze pas de volledige gedachte weer. Ze houden elkaar in evenwicht zoals de twee armen van een ouderwetse weegschaal. Samen vormen ze een evenwichtig en volwaardig geheel. Ze nuanceren en verhelderen elkaar, zorgen voor variatie en eigen betekenis-effecten. Er zijn verschillende typen:

- Het synoniem parallellisme (v. 2: Gelukkig die acht slaan op wat Hij verordent, / Hem zoeken met heel hun hart),
- Het antithetisch (v. 3: Die geen ongerechtigheid plegen, / maar altijd zijn wegen gaan),
- Het synthetisch en
- het tot een climax leidend parallellisme.

⁴ Standaert, Idem, 374.

2.3. Psalmsoorten

Er zijn verschillende psalmsoorten of literaire (sub)genres, onderverdeeld op basis van hun ontstaan, thema en literaire vorm – Gunkel!). De belangrijkste genres weerspiegelen de grondtrekken van de Bijbelse spiritualiteit, die aansluiten bij menselijke grondervaringen: lief en leed, vreugde en verdriet.

Nico Tromp onderscheidt drie grote categorieën⁵:

a. (klacht- en) smeekpsalmen, zowel individuele als collectieve. Ze vormen meer dan een derde van het totale bestand.

b. dankpsalmen. Doorgaans individueel.

c. lofpsalmen. Reageren op wat God constant is en doet. Dank- en lofpsalmen tezamen vormen eveneens een derde van de inventaris.

Die drie lopen binnen één psalm vaak in elkaar over.

Daarnaast heb je nog allerlei sub-genres⁶: vertrouwenspsalmen, Sionsliederen, koningspsalmen, bedevaartpsalmen, Hallel-psalmen, historische psalmen, Torah-psalmen (1; 19; 119!), wijsheidpsalmen.

Nico Tromp schetst prachtig de innerlijke, Bijbelse samenhang van de drie grote genres: “Door middel van de lofprijzingen die de vijf psalmboeken besluiten krijgt de lofprijzing het karakter van het centrale element dat de 150 Psalmen tot een eenheid smeedt en er de diepste kern van uitmaakt. In wezen is ook de smeekpsalm een erkenning van JHWH, de Getrouwe, het eerste en het laatste woord in het mensenleven. Klacht en smeking aan de ene, en lofprijzing aan de andere kant, omspannen heel ons leven en reageren op de twee fundamentele activiteiten van God. Hij zegent door ons leven te geven dat leven te bevorderen, en wij reageren daarop met lofprijzing: Hij redt wanneer ons leven gestoord of gestremd wordt en onze reactie bestaat enerzijds uit klacht-smeking, anderzijds in dankzegging. Tegelijkertijd is dit een voorbeeld van het Hebreeuwse denken in tweeledigheid, waarover reeds sprak is geweest. Zo leggen de Psalmbedders heel hun leven – lief en leed, geluk en ongeluk – in Gods hand en Hij zorgt voor ons met zegen en redding.”⁷

We moeten het in het kader van de verschillende soorten psalmen ook een moeilijkheid aankaarten waar wij het als moderne individuen, die ‘zin’ doorgaans vanuit onszelf begrijpen, erg moeilijk mee hebben. Waarom – zoals in het getijdengebed met zijn vast voorgeschreven psalmen voorvalt – jubelpsalmen bidden wanneer je droevig bent, of omgekeerd klagen nadat je mogelijk iets fantastisch hebt beleefd?

Dietrich Bonhoeffer geeft een raak antwoord: “Als we (...) de gebeden van de Bijbel en vooral de Psalmen lezen en willen bidden, dan moeten we er niet eerst naar vragen wat ze met ons, maar wat ze met Jezus Christus te maken hebben. We moeten vragen hoe we de Psalmen als Gods Woord kunnen begrijpen. Pas dan kunnen wij ze meebidden. Het komt er dus niet op aan, of de Psalmen wel uitdrukken wat wij op dit moment in ons hart voelen. Misschien is het juist nodig dat we tegen ons eigen hart in bidden, om goed te bidden. Niet wat wij willen bidden is belangrijk, maar waarom God door ons aangeroepen wil worden. Als we op onszelf waren aangewezen, zouden we waarschijnlijk van het Onze Vader vaak alleen

⁵ Nico Tromp, Psalmen 1-50 (belichting van het Bijbelboek), KBS/VBS, 's-Hertogenbosch/Leuven, 2006, 40-42.

⁶ Tromp, Idem, 42. Zie ook Lamberigts, Idem, 21-22.

⁷ Tromp, Idem, 41-42.

maar de vierde bede bidden. Maar God wil het anders. Niet de armoede van ons hart, maar de rijkdom van het Woord van God moet ons gebed bepalen.”⁸

Sylvester Lamberigts, die Bonhoeffer parafraseert, voegt daaraan toe: “Zo hebben we ook en zelfs op de eerste plaats te leren van die psalmen, waarin we ons niet spontaan herkennen of die ons aanvankelijk zelfs helemaal vreemd voorkomen. Juist deze ‘botsing’ is heilzaam en leerrijk. Zo kunnen we leren hoe er ook en anders kan en moet gebeden worden dan we uit onszelf gewoon of bekwaam zijn te doen.”⁹

3. De psalmen: gebed van de Kerk – over de christologische lezing van de psalmen

Al heel vroeg heeft de Kerk het Psalmboek als haar ‘eigen’ gebedenboek beschouwd. Dat ging gepaard met een complexloos christologische lezing van de psalmen. Ze werden gelezen in het licht van de ultieme openbaring in Jezus Christus. Iets wat christenen tot op vandaag – mét alle historisch-kritische exegese – nog altijd doen. In de eucharistie – via antwoordpsalmen en op psalmen gebaseerde liederen – én bij uitstek in het getijdengebed.

Die vroege ‘christologisering’ heeft de grote Duitse liturgist Balthasar Fischer uit Trier (+2001) grondig bestudeerd.¹⁰ Hij stelde vast dat de eerste Vaders – de vroege denkers van de Kerk, vanaf de tweede eeuw – de psalmen herlezen in het licht van Christus.

Zeker, zo zegt Fischer, dit voor-christelijk gebedenboek is ook het gebedenboek van de christelijke kerk geworden omdat het zo’n diep menselijk boek is. De Duitse dichter Rainer Maria Rilke (+1926), zeker geen diepgelovige christen, schreef ooit dat hij op de goede en kwade dagen van zijn rusteloze leven altijd zijn toevlucht vond in de psalmen. Die diepmenselijke kwaliteiten van de psalmen zijn onmiskenbaar, maar dat verklaart nog niet waarom zij een plaats gekregen hebben in de dagelijkse liturgie van de christenen. Fischer zegt daarover: “Als de psalmen uitsluitend in hun letterlijke betekenis zouden worden begrepen, dan zou het paasmysterie waaruit de gelovigen door hun doop leven, in de dagelijkse liturgie immers zo goed al onvermeld blijven.”¹¹

Hij ziet maar een verklaring: “De enige verklaring voor de rol van de psalmen in de christelijke eredienst is gelegen in het feit dat zij die de psalmen in de christelijke liturgie invoerden ervan overtuigd waren dat de psalmen, herlezen in het licht van Christus, iets verkregen van een vervullingsbetekenis, waardoor ze eigen christelijke gebeden werden.” En verder: “Het was voor de christenen niet nodig de oudtestamentische psalmteksten te veranderen. Hun ogen en hun hart waren veranderd zodat ze deze voorchristelijke gebeden in een nieuw licht zagen.”

⁸ Bonhoeffer, *Gebedenboek van de Bijbel*, in: Idem, *Verborgene omgang*, Ten Have, Baarn, 2003, blz. 123.

⁹ Lamberigts, Idem, 23-24.

¹⁰ Balthasar Fischer, *De christologische interpretatie van de Psalmen weerspiegeld in de liturgie*, in: L. Leijssen (ed.), *De Psalmen. Gebeden van de mensheid, gebeden van Israël, gebeden van de Kerk*, Acco, Leuven, 1990, 105-117.

¹¹ De Middeleeuwse exegese kent vier niveaus om de betekenis van de Bijbel op het spoor te komen: de *letterlijke* betekenis of het niveau van het verhaal, de gebeurtenissen; en vervolgens een drievoudige geestelijke betekenis: de *allegorische* (wat je moet geloven), de *morele* (wat je moet doen) en de *anagogische* (wat je mag hopen/nastreven) betekenis. De christologische lezing van de psalmen is een vorm van allegorisch lezen.

Hoe ‘werkte’ die christologische psalminterpretatie bij de kerkvaders en in de liturgie? Hoe werkt ze – op dezelfde manier trouwens – vandaag? Fischer ziet drie bewegingen van verchristelijking van de psalmen, heel vroeg al en ze blijven ook nu geldig.

3.1. Christelijke, niet noodzakelijk christologische interpretatie van de psalmen

Een christelijk psalmverstaan overstijgt niet altijd de zogenaamde letterlijke betekenis. Het kan bij die letterlijke betekenis blijven, op voorwaarde dat de God tot wie of over wie gesproken wordt altijd de Vader van Onze Heer Jezus Christus is. Zelfs deze kleine stap is al een verchristelijking van de psalmen. Alle lofprijzingen en klachten uit het psalterium zijn gericht tot de Ene, die Christus Vader noemde en tot wie wij op zijn aansporing bidden: “Onze Vader die in de hemel zijt”.

In dat verband: een liturgische psalmodie mag God nooit als ‘Jahwe’ aanspreken. Dat kwetst niet alleen het religieuze respect van onze joodse broeders, maar blaast ook de brug op naar een christologische interpretatie. Fischer schrijft daarover mooi: “Die brug werd door de voorzienigheid reeds voor Christus aangelegd toen de Griekse Septuagint de Hebreeuwse naam van God vertaalde door Kyrios (‘Heer’), een naam die later door de christenen gebruikt werd voor de Vader én de zoon.

3.2. christologisering van onderuit

Vervolgens ziet Fischer van bij de aanvang in christelijke milieus een christologische interpretatie van de psalmen ontstaan die aanknoopt bij diegenen die in de psalmen aan het woord zijn (‘van onderuit’ noemt hij dat).

Hij bedoelt het volgende: het feit dat Christus de psalmen bad én ze bovendien ook in vervulling zag komen in zijn eigen lot, rechtvaardigt ze te lezen als gebeden van Christus. Zo zullen bijvoorbeeld in de Goede week voortdurend klaagpsalmen weerklinken. Vooral de Psalm die Jezus aan het kruis in de mond nam. Bijvoorbeeld Mc. 15, 34 // Ps 22 “Mijn God, mijn God, waarom hebt Gij Mij verlaten?” Maar ook de andere klaagpsalmen, herlezen in het licht van het Nieuwe Testament, worden tot stem van de lijdende Christus. De lofprijzingen van de psalmisten zien christenen vervuld in de triomf van Christus. We kunnen alvast niet ontkennen dat deze interpretatie stevige wortels heeft in de theologie van het Nieuwe Testament.

De psalmen lezen als gebeden van Christus is legitiem, maar ze heeft haar beperkingen. Wanneer de psalmist zijn zonden bekent, en dat gebeurt vaak, kunnen zijn woorden niet altijd in de mond van de Heilige worden gelegd. “Zie, als zondig mens ben ik geboren, in die schuld bij mijn moeder verwerkt” (Ps 51, 7) valt maar moeilijk te rijmen met hoe we als christenen de incarnatie begrijpen: ‘Hij werd in alles aan ons gelijk, behalve in de zonde.’ (cf. ook het dogma van de onbevleete ontvangenis.)

3.3. christologisering van bovenaf

Deze moeilijkheid valt weg bij de volgende stap van christologisering, die iemand als Augustinus – die de psalmen haast systematisch leest als gebeden van Christus – ook toepast op Psalm 51 waaruit ik daarnet citeerde, de meest uitgesproken zondebelijdenis in heel het psalterium. Hij herkent erin niet de stem van Christus, maar een stem die *tot* Christus

spreekt. Fischer spreekt van een interpretatie 'van bovenaf', vanuit diegene die wordt toegesproken.

Een voorbeeld daarvan vinden we in een van de oudste christelijke hymnen, die we tot op vandaag in onze liturgie bidden. Het vers "Want Gij alleen zijt de heilige, Gij alleen de Heer" uit het Gloria is een letterlijke overname van Psalm 83, 19. In de psalm is het vers gericht tot Jahwe, in de christelijke liturgie tot Jezus Christus.

Die verrassende weg om de psalmen te christologiseren door ze tot Christus te richten is al aanwezig in het Nieuwe Testament. Zo is volgens Johannes 10, 14 Christus de Goede Herder van zijn volk. De christelijke interpretatie van psalm 23, De Heer is mijn Herder, is zo'n klassiek voorbeeld van christologisering van bovenaf. Christus is degene die de dorstigen laaft. In Joh. 7, 37 zegt hij niet: "Als iemand dorst heeft, laat hem dan naar mijn Vader gaan", maar wel "Als iemand dorst heeft, hij kome tot Mij".

Fischer ziet twee voordelen in het bidden van de psalmen als gericht tot Christus. "Doordat de gelovige hier oog in oog met Hem staat, krijgt het bidden van de psalmen een grotere directheid." Ten tweede wordt het psalterium zo een onuitputtelijke schatkamer van christelijke schietgebed: Gij zijt mijn rots, mijn toevlucht (71, 3), Gij zijt mijn verlichting, mijn redder (27, 1), Ik stel mijn hoop op uw woorden (119, 42) enzovoort...

De twee uitdrukkelijke manieren waarop de psalmen in onze liturgie gechristologiseerd worden, maken de psalmen tot 'ademhaling van Christus', naar het woord van kardinaal Newman in een preek over het christelijke verstaan van de psalmen.

Fischer verwijst in zijn pleidooi om – ook vandaag – de psalmen in het licht van Christus te durven lezen, naar een woord van Ambrosius van Milaan (4de eeuw), de leermeester van Augustinus: 'Psalmus est libertatis laetitia' – de psalm is de vreugde van de vrijheid.

Fischer legt uit: "Als christenen opnieuw geleerd hebben de psalmen in het licht van Christus, met Hem en tot Hem, te bidden, dan wordt de vreugde van de redding en de bevrijding waarvan heel het psalterium doordrongen is, ook voor hen de vreugde van de vrijheid waartoe Christus ons door zijn dood en verrijzenis verlost heeft (cf. Gal 4, 31); de onuitsprekelijke vreugde die uit het Paasmysterie voortvloeit."

Er zit inderdaad een dynamiek van klacht naar lof, van wanhoop naar hoop, van beknelling naar verlossing, van dood naar leven in bijna elke psalm afzonderlijk en in het psalmboek als geheel. Kunnen wij, gedoopten die met Christus zijn begraven om met hem op te staan tot nieuw leven (Rom 6) anders dan die dynamiek als een verrijzenisdynamiek verstaan?

4. De psalmen, gebed van de Kerk voor elke dag – over het liturgisch getijdengebed.

4.1. Psalm 119, 1-8 in het Getijdenboek

Zo ziet onze psalm eruit in het Nederlandstalige *Getijdenboek. Gebeden voor elke dag*. Hij is opgenomen in het middaggebed van de eerste week:

ANT. 1 Gelukkig degenen die voortgaan volgens de wet van de Heer.

PSALM 119 (118), 1-8 *Overweging van het woord des Heren in de wet*

I (Alef)

God beminnen wil zeggen: zijn geboden onderhouden (J Joh. 5, 3)

- 1 Gelukkig degenen wier levensweg rein is,
die voortgaan volgens de wet van de Heer.
- 2 Gelukkig die acht slaan op wat Hij verordent,
Hem zoeken met heel hun hart; -
- 3 Die geen ongerechtigheid plegen,
maar altijd zijn wegen gaan.
- 4 Gij hebt uw bevelen gegeven
opdat men ze trouw volbrengt; -
- 5 Mogen mijn wegen recht zijn,
gericht op wat Gij beschikt.
- 6 Dan zal ik nimmer beschaamd staan,
omdat ik op al uw geboden let. –
- 7 Ik zal u in alle oprechtheid loven,
aanvaardend wat Gij hebt bepaald.
- 8 Aan uw beschikkingen zal ik mij houden;
laat Gij mij dan niet alleen.

*Eer aan de Vader en de Zoon
en de heilige Geest.*

*Zoals het was in het begin en nu en altijd
en in de eeuwen der eeuwen. Amen.*

4.2. Kleine geschiedenis van het liturgisch psalmgebed

Over het gebruik van de psalmen in de jonge kerk tasten wij in het duister.¹² De meningen van de specialisten lopen hierover uiteen. Meerderen ontkennen nogal radicaal dat de jonge

¹² We baseren ons voor het historisch gedeelte op: Ambroos Verheul, *De psalmen in het getijdengebed vroeger en nu*, in: L. Leijssen (ed.), *De Psalmen. Gebeden van de mensheid, gebeden van Israël, gebeden van de Kerk*, Acco, Leuven, 1990, 151-201.

kerk de psalmen van het jodendom heeft overgenomen, anderen beweren het tegendeel. De grote Nederlands-Vlaamse liturgist en benedictijn Ambroos Verheul denkt veeleer van wel:

- De christus-gerichte interpretatie van de psalmen, zoals we die al vinden in de logia van Jezus zelf en overvloedig bij de schrijvers van het Nieuwe Testament, doet op zijn minst een dagelijks omgaan en een sterke vertrouwdheid met de psalmen vermoeden. Dat die vertrouwdheid gegroeid is, mede uit een gezamenlijk bidden ervan in de eerste christengemeenten, ligt eigenlijk voor de hand, meent Verheul.
- Wanneer de jonge Kerk ertoe overgaat eigen liederen te creëren, zoals de dankliederen van Zacharias, Maria en Simeon, dan hielden zij de stijl en het letterkundig genre van de psalmen aan en staken deze vol verwijzingen naar het Oude Testament en de psalmen, wat er wel op wijst dat de eerste christenen zo goed als zeker ook psalmen hebben gezongen.
- De christenen uit het heidendom ontvingen hun gebedspraktijken van tot het christendom overgegangene joden, en die konden niet anders dan joodse tradities zijn. De christenen uit het jodendom beschouwden zich aanvankelijk als een groep binnen het jodendom en bleven ook de tempel en de synagoge frequenteren... baden dus allicht ook de psalmen.

Dat wil niet zeggen dat men in het oerchristendom – evenmin trouwens als in het jodendom van die tijd – een systematisch bidden van het psalterium kende. Men bad veeleer keuzepsalmen, bestemd voor morgen en avond of voor bepaalde dagen. Een bidden van de psalmen in een numerieke volgorde kennen wij pas in het begin van de vierde eeuw en dan nog uitsluitend in monastieke kringen.

Over het gebruik van de psalmen in de eerste drie eeuwen van het christendom beschikken wij over weinig klaarheid. Dat zij in groeiende mate gemeengoed van de christenen zijn geworden en zowel in de gebedsbijeenkomsten als individueel steeds meer gebeden werden, blijkt uit het feit dat zij bij de kerkvaders overvloedig geciteerd en uitgelegd worden. De oudste getuigenissen van een liturgisch psalmengebruik komen voor in de *Acta Pauli* uit de (tweede helft? van de) tweede eeuw.

Zeker vanaf het midden van de 4de eeuw – toen het christendom een officiële godsdienst geworden was – beginnen christenen voor het morgen- en avondgebed in de kerken bijeen te komen.

In de loop van de vierde eeuw begint geleidelijk aan meer tekening te komen in de organisatie van de getijden, van Oost en West, en daarmee ook in het gebruik van de psalmen binnen de getijden. De psalmen worden al spoedig het fundamentele bestanddeel ervan. En dit gebeurt met een wederzijdse beïnvloeding tussen de getijden bij de monniken en het kathedraalofficie van het Godsvolk met zijn bisschoppen en priesters.

In de tweede helft van de vierde eeuw is men ertoe overgegaan in de Romeinse basilieken de getijden te gaan bidden en heeft men daarvoor meer dan eens een beroep gedaan op monniken. In zijn Regel (ca. 530) inspireert Benedictus – de vader van het Westerse monnikendom – zich voor de regeling van het koorgebed op die getijden van de Romeinse basilieken.

Het klassieke Romeinse officie heeft tussen de zevende eeuw tot aan de hervorming van Pius X in 1911 qua samenstelling praktisch geen wijzigingen meer ondergaan.

4.3. Het functioneren van de psalmen in het getijdengebed¹³

- a. Aanvankelijk, althans zeker in de monastieke traditie van de woestijnvaders en bij de eerste monnikengemeenschappen van het Westen die zich op hen baseerden, werde de psalmen eerder gebruikt als stof voor persoonlijke meditatie en stil gebed.
- b. De psalmen werden dan, waarschijnlijk op een zangerige spreektoon, om beurten door één van de leden van de biddende gemeenschap voorgedragen of voorgelezen, terwijl de anderen luisterden. Na iedere psalm of gedeelte van een psalm ging men over tot het persoonlijke stille gebed, dat het hoofdaccent had.
- c. Geleidelijk constateren we een verschuiving van het accent: de psalmen zelf begonnen als lofprijzend gebed te functioneren, de stille gebedsmomenten na de psalmen kwamen stilaan te vervallen, het *Eer aan de Vader* (kleine doxologie) werd aan de psalmen toegevoegd en de psalmen kregen relatief plechtigere melodieën. De getijden in hun geheel kregen een karakter van lofprijzing.
- d. In heel die tijd en in het Westen nog tot aan de 7de en 8ste eeuw, bleef de psalmodie nog solozang. Onder invloed onder meer van de clericalisering van de monnikengemeenschappen ontwikkelde de psalmodie zich tot alternerende koorzang. Dat veronderstelde namelijk dat je kon lezen.
- e. Er heeft altijd een spanning bestaan tussen een kwantitatieve en kwalitatieve benadering van het psalmenbidden. Gaat de aandacht naar het aantal psalmen dat men bidt of naar de inhoud? Vooral sinds Vaticanum II gaat de hoofdaandacht naar de inhoud van de psalmen, mee door de vooruitgang van de exegeese en de invoering van de volkstaal. Dat heeft ertoe geleid minder psalmen per week te bidden en de 150 psalmen niet meer te spreiden over één week, maar over twee (abdijen) of vier (brevier) weken. Toch pleit iemand als Benoît Standaert ervoor meer kwantitatieve praktijken van psalmbidden niet verloren te laten gaan: het ‘op de rij af’ of ‘lopend’ bidden van de psalmen (‘currente psalterio’), één psalterium per dag bidden (de traditionele maat van de kluizenaars) of minstens één per week (cf. Benedictus). Standaerts initiatief van de ‘Laura van abt Poimên’ wil precies deze en andere oude monastieke praktijken koesteren in een soort netwerk van ‘monniken in de wereld’.¹⁴
- Een uitgesproken kwalitatieve benadering van het psalmbidden staat Kees Waaijman voor: “Niet de kwantiteit aan gebedsuren of psalmen maakt het gebed ‘ononderbroken’, maar de kwaliteit waarmee je het gebed ingaat, in gebed bent en uit het gebed komt”.¹⁵ Waaijman ligt aan de basis van een dagelijks psalmgebed in de Titus Brandsma Gedachteniskerk in Nijmegen waar men een week lang met dezelfde psalm bidt.
- f. Tegelijk met de verschuiving naar een meer kwalitatief psalmgebed, laat men zich (zeker) sinds Vaticanum II ook minder leiden door de numerieke volgorde van de psalmen (omhoog

¹³ Gebaseerd op Verheul, Idem, 199-201

¹⁴ Zo gaf de Laura het ‘zak-psalterium’ uit waarin de psalmvertaling van Gerhardt en Van der Zeyde is opgenomen met begeleidende leesroosters.

¹⁵ Kees Waaijman, *De eeuwige lofprijzing van God*, in: Joris Geldhof en Thomas Quartier osb, *Getijden van het leven*, Halewijn, Antwerpen, 2016, blz. 53.

tellen), maar door psalmindelingen die op inhoud gebaseerd zijn en rekening houden met de dag van de week of het uur van de dag.

g. Een christologische lezing van de psalmen gaat, zoals we zagen, terug op de alleroudste christelijke traditie. Enkele elementen helpen daarbij:

- De toevoeging van het *Eer aan de Vader* (sporen al vanaf eind vierde eeuw) draagt natuurlijk bij tot een christelijke 'lezing'.
- Er was de herontdekking van de *psalmtitels* – twee: één geeft het literair genre aan (119: 'Overweging...'), een tweede bestaat uit een zin van het Nieuwe Testament (119: 'God beminnen...' 1 Joh 5, 3¹⁶) of van een kerkvader die de psalm christologisch duidt.
- De *psalmgebeden*. Daarover zegt de 'Algemene inleiding op het getijdengebed': "De psalmgebeden, die eveneens helpen om de psalm christologisch te bidden [...] kunnen naar keuze gebruikt worden volgens de oude traditie, namelijk zo dat, na het bidden van de psalm en na een korte stilte, het gebed de gevoelens van de die de psalmen zingen, samenvat en besluit." (nr. 112)

Noot: niet christologiserend, maar wel belangrijk voor de oriëntatie waarin de psalmgebeden wordt, is de antifoon (119: "Gelukkig degenen..."). Zoals vóór de 7de eeuw gebruikelijk, wordt de antifoon sinds Vaticanum II opnieuw systematisch aan de betreffende psalm zelf ontleend. Hij suggereert de gedachte die bij het zingen van de psalm bij voorkeur gemediteerd kan worden.

h. In de monastieke traditie hechtte men – in het kader van het 'ononderbroken gebed' – altijd grote waarde aan het van buiten leren en kennen van de psalmen en verscheidene kerkvaders hebben dat ook aan gewone christenen aanbevolen. Het gebruik van verschillende psalmvertalingen is daar een hinderpaal bij.

i. Ambroos Verheul merkt fijntes op dat van oudsher "de gezangen van de eucharistieviering altijd aan de psalmen en eerder uitzonderlijk aan andere passages uit Oud of Nieuw Testament zijn ontleend en hoogst uitzonderlijk de vrucht zijn van niet-Bijbelse creativiteit. Het geeft te denken, dat in onze postconciliaire tijd het zingen van niet-psalmische of niet-Bijbelse liederen tijdens de eucharistie de overhand heeft gekregen."

Voeg daarbij dat in de meeste zondagsvieringen het zingen van de antwoordpsalm nog onbestaande is en dat de doorsnee praktiserende leek het getijdengebed niet bidt en u begrijpt welk een weg er nog te gaan is om de rijke schat van de psalmen in handen van de gelovigen te leggen. In mijn inleiding maakte ik duidelijk dat ik daarover niettemin veeleer optimistisch dan wel pessimistisch ben.

peter.vande.vyvere@ccv.be

¹⁶ De uitgebreide passage 1 Joh 5, 3-5 is wel degelijk zeer christologisch, let met name op het vers 5: "3 God liefhebben, wil zeggen zijn geboden onderhouden, en zijn geboden zijn niet moeilijk te onderhouden, 4 want ieder die uit God geboren is, overwint de wereld. En het wapen waarmee wij de wereld overwinnen, is geen ander dan ons geloof. 5 Wie anders kan de wereld overwinnen dan hij die gelooft dat jesus de Zoon van God is?"